

Елена ИВАНОВА (Шумен)

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ГРАМАТИЧ- НИТЕ И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЕДНООСНОВНИТЕ МЕСТНИ ИМЕНА ОТ ИСПЕРИХСКО

Исперихският район (до 1959 г. околия в Разградско) обхваща четиридесет селища и се намира почти в центъра на Лудогорието (старо Делиорман). Източната и южната му част са на границата с Шуменски окръг, североизточната – със Силистренски окръг, а на запад и северозапад граничи със села от Разградски окръг и от бившата Кубратска околия. Обхваща обширни платовидни местности, които достигат най-голяма височина при Исперихския ръг на Мумджиларската могила край с. Свещари. Хълмовете са прорязани от много суходолия и от речните долини на р. Сборяново (по-старо Димитровска и Демир баба дере), р. Чайрлъка, р. Война, р. Карапанча (Хърсовска и Царацар), р. Сенкьовец (Сенковец, Сенкувица, Сенкьовча), р. Лудня и др.

Демографското разнообразие на района дава основание от лингвистична гледна точка да се твърди, че са съществували условия за развитие на масов билингвизъм и по-конкретно на тюркско-български билингвизъм, развил се на речево равнище, тъй като в по-голямата си част населението от изследвания район до края на първата половина на нашия век е било неграмотно. Средният процент на неграмотните е бил много по-голям от този за страната (вж. данните у Илиев, 1980, с. 183-184). Билингвизмът може почти да се изключи в няколко селища с компактно турско население, в които въобще липсват български местни имена. Всеизвестно е, че интеграционните тенденции, които се появяват в процеса на кон-

тактирането на езиците, засягат най-напред лексиката и ономастиката, като впоследствие настъпват изменения и на останалите речеви равнища. Разбира се, степента на взаимно влияние зависи, от една страна, от типа на съответния език, представен чрез своя местен диалект (в нашия случай турски или тюркски като аглутинативен тип, слесу български като флективен тип) и, от друга – доколко масово е разпространен този билингвизъм.

В по-голямата си част местните имена са възникнали на българска почва и тъй като възхождат към единия или другия език, те могат да бъдат разгледани като ономастични (някои от тях, след като са станали първо лексикални) заемки от български в турски и обратно – от турски в български. Тук се обръща по-специално внимание на морфологичната адаптация на едноосновните турски ономастични заемки, а последователността, в която се разглеждат, е определена от принадлежността им по класове.

I. Турски ономастични заемки.

1. Едноосновни местни имена (МИ), завършващи на съгласна (консонантен клас).

1.1. От едноосновните турски МИ най-голям е броят на образуваните от съществително нарицателно, което по своя фонетичен завършек в езиковото съзнание на местните българи се отнася към имената от мъжки род. Основание за този извод дава изборът на членната форма -а, -я, чиято употреба е широко застъпена в българската топонимия за разграничаване на МИ от съществителното нарицателно, за да се подчертае известността на обекта и за да се конкретизира. От този тип са: Алана (Г. в.), Алчака (Р), Балкана (Балканя) (Г. в., К. М.), Боруня (С.), Дениза (Б.), Долая (Д, И.), Дарака (И.), Кулака (Вл.), Кирйша (Г. П.), Мезара (Мезаря) (К. М.), Меглана (К.), Ормана (Вл.), Обана (Г. П.), Пунара (М. П.), Папура (Х.), Сърта (В., И.), Сърпа (И., М. П.), Сокака (Р), Хендека (Р), Чайра (Вл.), Чатала (К. М.), Чакмака (Г. П.), Ямача (В., Вл., Зд.), Ясака (Вл., Й.), Язана (З.) (срв. К ю в л и е в а, 1980, с. 89).

При тези МИ мястото на ударението остава непроменено по отношение на изходната форма на съществителното в местния говор.

1.2. Друга група МИ, които в езиковото съзнание на българи-на се отнасят към консонантния клас, са образувани с продуктив-

ния и полисемен суфикс -luk, -lik, -luk, -lük, който в словообразуването на МИ явно се употребява със събирателното си значение. В примерите, които са ексцерпирани от исперихската топонимия, са застъпени и четирите варианта на суфикса, чиято употреба е управлявана от действието на закона за вокалната хармония: Арпалъка (Кп.), Бдзлука (Вл.), Бдстанлъка (Г. в.), Гъргалъка (И), Даралъка (Кп.), Куванлъка (З.), Келлъка (Бд.), Кьоклука (З.), Камелика (И.), Мезарлъка (Бд.), Папурлука (Бд.), Ташлъка (Б.), Трүплука (Б), Чъркезлика/Черкезлъка (И., Б.), Чаирлъка (Вл.), Шанлъка (Г. в.), Юртлука (Б., В.).

При повечето от МИ ударението не пада на суфикса, както би трябвало да се очаква, а на предхождащата го сричка или на началната. Тази акцентна особеност е много характерна за местния турски диалект (вж. К о в а л с к и, 1933, с. 17).

1.3. Само две МИ са образувани със суфикса -sik: Пáраджика (И) (от тур. диал. рага 'пари, монети') и Тдпорджика (П.) (от диал. тогор 'топор, секира', вж. М л а д е н о в, 1941, с. 636). Ударението и при двете МИ е на началната сричка.

1.4. Интерес от морфологична гледна точка представляват и няколко МИ, които явно са образувани от турски лексикални заемки в говора: Аралъците (Х.), Кьоклюците (Х.), Кулаците (И. Ш.), Каваците (И., Х.), Юртовете (Х.) и др. Множественото число се изразява чрез два морфологични показателя – *-и* и *-ове*, като отново всички МИ са членувани по правилата на българския език, без да има никакви отклонения. Тук се наблюдава и друго интересно фонетично явление: крайните твърди консонанти, на които завършват тюркските заемки, се палатализират пред флексията *-и* за мн. ч. *-agalik* -аралъци, *köklük* – кьоклюци, *kulak* – кулаци (диал. 'дол') и *kavak* – каваци. Този факт дава основание да се мисли за предтурско тюркско влияние върху езика и лексиката на местното население. Само формата на МИ Юртове, образувано от местното диал. *yuḡt* 'старо селище, останки от старо селище', е получила за мн. ч. сложната флексия *-ове*, както става в съвременния ни език със заетите от турски едносрични съществителни от типа на *кеф* – *кефове* (вж. К ю в л и е в а, 1980, с. 96).

2. Едноосновни местни имена от клас *-а*.

2.1. Най-елементарна структура имат МИ, образувани от съ-

ществително нарицателно, завършващо на гласната *-а*. За българина тази гласна се свързва интуитивно с флексията *-а* за имената от ж. р. и затова МИ като Арата (З.), Мерата (И.), Мандрата (Л.), Чалмата (Св.), Яката (Й.) получават съответната членна форма *-та*.

2.2. Малко МИ са употребени във форма за мн. ч.: Башчите < Бахчите (И.), Къшлите (Бд., Ст. с.) и др. При тях е ясно, че изходната лексикална заемка се възприема като дума от класа *-а*, т. е. от ж. р. и съвсем правилно после се прилага българският начин за образуване на мн. ч. от типа гора – горите.

2.3. Интересна структура имат МИ от този клас, които възхождат към съществително или прилагателно от местния диалект, завършващо на *-а*, *-и* или *-у*: Алмалията (И.), Арамията (И.), Джамията (Бг.), Даулия/Дауляите (М. П.), Кършията (И.), Мешелията (Б., К. М.), Папурляите (Х.), Синджирляята (Г. П.), Чанакчията (Г. в.) и др. Всички те явно се възприемат като имена от класа *-а* и придобиват завършен морфологичен вид на българска почва, като получават флексията *-и-я* (вж. М и р ч е в, 1978, с. 86-87; К ю в л и е в а, 1980, с. 94). Образоването е станало по типа *alma – l – и – я*, след елизия на единия вокал или след контракция.

2.4. Друга група са МИ, образувани със суфикс *-ci* (*-джи*) и *-ca* (*-джа*): Алмаджията (М. П.), Гемиджи/Гемеджа (З.), Данаджата (З.), Күлуджата (Б.), Узунджата (З., Пч.), Язанджията (Б). Две от местните имена (Алмаджията и Язанджията) са образувани, като суфиксът *-джи-* е разширен с българската флексия *-а*. По начало суфиксите *-джи* и *-джа* се срещат често в топонимията на Североизточна България (вж. С и м е о н о в, с. 18).

По отношение на ударението при МИ с тази структура няма последователност.

2.5. Последната група МИ са образувани по лично име или прякор, към които се добавя домашният топонимичен суфикс *-ица*: Апәзица (Х.), Балабаница (Х.), Хаджица/Хаджийца (Х.).

3. Едноосновни местни имена от клас *-o/-e*.

МИ от тази група са най-малобройни и предлагат по-ограничени възможности за анализ.

3.1. Най-интересни са разширените едноосновни МИ, които служат за означаване на обекти по име на населено място, по лич-

но име или по прякора на собственика на обекта: Абду̀лското (Х.), Бѝйското (И.), Емѝнското (Бд.), Ерлий̀ското (Х.), Топ̀алското (Х.), Черкѝзкото (Х.), Чукѝрското (Х.) и др. Вероятно при една част от тях първичното название е било от типа Бейова (зарегистрирано в Исперих), а по-късно е било осмислено като Бейово (място), откъдето лесно се получава формата за ср. р. Бейското. Другата част навярно са били словосъчетания, в които първият компонент е бил образуван по личното име или прякора на собственика, а вторият компонент е бил съществително от ср. р. (Еминското място). След отпадането на съществителното от първоначалното словосъчетание е останало само прилагателното от ср. р., което се е субстантивирало (вж. Д у р и д а н о в, (1952, с. 146).

3.2. Няколко МИ, произлизащи от съществително нарицателно, което завършва на *-е*, получават членна форма *-то*: Дедѝто (Г. П.), Калѝто (Вл., З.), Тюлбѝто (Й.), Тюрбѝто (Пч.).

3.3. Само едно МИ от този тип, осъзнато като ср. р., е употребено с флексия за мн. ч. и членна форма: Исетата (Х.) (от местно диал. *hise, ise, ese* 'парче, наследствен имот', БЕР, т. II, с. 86).

4. Няколко МИ заслужават да бъдат обособени в отделна група и специално разгледани, тъй като показват интересни особености по отношение на класа и рода. В изследвания район са отбелязани МИ като Дерѝто (З., Св.) и Дерелѝка (К. М.); Келемѝто (И.), Келемѝте (З.); Мешѝто и Мешелѝята (Б., К. М.), които показват ясно, че не изходното съществително нарицателно определя рода при производните едноосновни имена, а фонетичният завършек на суфикса. От горните примери става ясно, че посочените на първо място МИ, тъй като завършват на *-е*, се осъзнават като имена от класа *-е*, т. е. ср. р., а другите, които са дадени в опозиция, независимо че възхождат към същото съществително нарицателно, променят родовата си принадлежност. Така Мешето е от клас *-е*, ср. р., Мешелѝята е от клас *-а*, ж. р., а Мешелѝка (срещано в други части на Североизточна България) е вече от консонантния клас, м. р.

II. Български ономастични заемки.

1. Една незначителна част от българските МИ, някои от които могат да се определят като старинни по произход, са се запазили непроменени и са останали да съществуват редом с многооб-

ройните тюркски местни имена, както и да се употребяват от местното небългарско население: Горуня (К.М.), Злата (Св.), Кошара (Вл.), Криволѐца (Х.), Коренѐжа (Х.), Кдреника (Х.), Медарка (Б.), Нйшела (Р), Лъката (К. М.), Лъките (П., Х.), Обрдчише (Х.), Прдкара (З.), Превала (Й.), Пръстйлницата (Р), Пръс(т)ницата (Ст. с.), Стублата (Х.), Степана (Х.), Чистака/Честака (Х.) и др. Част от тях се срещат и в други краища на България и също се определят като старинни (вж. Д у р и д а н о в, 1952, с. 114, 116; Г е р о в, 1978, т. III, с. 276, т. V, с. 256; М л а д е н о в, 1941, с. 358, 684).

2. Друга част български местни имена са получили нов морфологичен вариант под влияние на местния турски (тюркски) говор. Тази констатация не е регионална. Тя се отнася и до редица имена от географската ни номенклатура, които са били подложени на фонетични, морфологични, а дори и на синтактични изменения под влияние на турския език (вж. И л и е в, 1917, с. 103-128; М и л е т и ч, 1902, с. 13). Тук трябва да се споменат селищните имена Хърсова и Хирсова от Хърсово (дн. с. Хърсово), Зауд от Заход или Завуд от Завид (дн. гр. Завет), речното име Сенкъдвча от Сѐнковец, местните имена Расовата от Расово (З.), Къврѐна (вероятно от Кръвен, Кървен) и др., които, макар и малобройни, представляват изключителен интерес, както от етимологична гледна точка, така и с оглед на билингвизма.

БИБЛИОГРАФИЯ

Б Е Р, 1979: Български етимологичен речник, Т II, 1979.

Г е р о в, 1978: Н. Г е р о в. Речник на българския език, Т III, Т V.

Д у р и д а н о в, 1952: И. Д у р и д а н о в. Местните имена от Ломско, София, 1952.

И л и е в, 1917: Аг. И л и е в. Турски изговор на български местни имена. Списание на БАН. Клон „историко-филологичен и философско-обществен“, кн. XIV, 1917, с. 103-128.

И л и е в, 1980: Б. И л и е в, С т. Я н к о в, Б. В а ч е в, Вл. М и ч е в. Исперих, София, 1980.

К о в а л с к и, 1933: Т. К о w a l s k i. Les Turks et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est, Krakow, 1933.

К ю в л и е в а, 1980: В. К ю в л и е в а. Морфологична адаптация на турски заемки – съществителни и прилагателни в българския език. „Въл-

роси на съвременния български език и неговата история". ИИБЕ, Т. XXV, 1980.

М и л е т и ч, 1902: Старото българско население на Североизточна България. София, 1902.

М и р ч е в, 1978: Историческа граматика на българския език, София, 1978.

М л а д е н о в, 1941: Ст. М л а д е н о в. Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език. София, 1941.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

Белинци	(Б.)
Бърдоква	(Бд.)
Владимировци	(Вл.)
Волно	(В.)
Голям Поровец	(Г. П.)
Голяма вода	(Г. в.)
Дурач	(Д.)
Завет	(З.)
Здравец	(Зд.)
Иван Шишманово	(И. Ш.)
Исперих	(И.)
Йонково	(Й.)
Кара Михал	(К. М.)
Китанчево	(К.)
Къпиновци	(Кп.)
Лъвино	(Л.)
Малък Поровец	(М. П.)
Подайва	(П.)
Пчелина	(Пч.)
Райнино	(Р.)
Свещари	(С.)
Старо село	(Ст. с.)
Хърсово	(Х.)